

Teleology of the Second Prayer of Sahifa al-Sajjadiyah through an Analytical Examination of the Islamic Civilization-Building Leader's Characteristics

Mahdieh Keshani¹ , Abazar Kafi Mousavi²

1. Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

m.keshani@cfu.ac.ir

2. Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran (Corresponding author).

a.kafi@cfu.ac.ir

Received: 2025/02/12; Accepted: 2025/03/17

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Every civilization—whether religious or secular—requires leaders who can shape its trajectory. A civilization-building leader is one who guides a nation along its historical path. As the Quran states, the destiny of nations does not change unless they themselves will it (Ra'd:11). However, many nations have sought transformation but lacked competent leadership.

This study examines the second prayer of *Sahifa al-Sajjadiyah* through a scholarly lens to delineate the characteristics of a civilization-building leader analytically. The selection of this prayer is significant for two reasons:

1. It comprehensively addresses various aspects of the Prophet's personality and conduct.
2. It was articulated by an infallible figure (Imam Zain al-Abidin), ensuring an authentic and profound perspective on the Prophet's character.

Understanding these traits is crucial for followers of the Prophet's mission, as it clarifies the vision and framework for civilizational leadership. A superficial reading of these attributes is insufficient; instead, a deep, interpretive analysis is necessary to derive fixed and precise meanings from the text.

Method: This study employs qualitative content analysis with an inductive approach, following six key steps:

1. **Formulating research questions:** Based on the researcher's preliminary assumptions (Adib Haj Bagheri et al., 2015, p. 237).
2. **Determining the unit of analysis:** Thematic analysis serves as the primary unit (Momenirad et al., 2013, pp. 203–204).
3. **Creating a categorization system:** Categories were developed inductively, with data extracted progressively (Meiring, 2014, p. 81).

Research Institute of
Hawzah and University

Studeis of Religion, Spiritualiti & Management (RSM)

Journal homepage: <https://rsm.rihu.ac.ir/>

Original Article

4. **Purposive sampling:** Sources were selected based on their relevance and informational depth, adjusted as the research progressed (Gall, Borg, & Gall, 2016, pp. 389–398).

5. **Analysis and inference:** The researcher interpreted implicit meanings through deep textual engagement (Jensen & Jankowski, 2002, p. 184).

6. **Answering research questions:** Findings were synthesized to address the study's objectives.

Results:

In response to the first research question—*How are the Prophet's characteristics depicted in the second prayer of Sahifa al-Sajjadiyah from a civilization-building perspective?*—the analysis reveals two categories:

≠ **Individual traits:** Physical, spiritual, faith-based, and intellectual qualities.

≠ **Social traits:** Interactions with relatives, friends, and enemies, as well as strategic leadership approaches.

Regarding the second question—*What leadership model for Islamic civilization emerges from these traits in the contemporary era?*—the findings suggest that a civilization-building leader embodies:

≠ **Individual approaches:** Kindness, jihadist spirit, faithfulness, and thoughtfulness.

≠ **Strategic approaches:**

- People-oriented in domestic relations,
- Authoritative against internal disruptors,
- Discursive in friendly foreign interactions,
- Strategic in adversarial foreign engagements.

These approaches are multidimensional and interconnected. Future research should explore additional leadership attributes in other religious texts to deepen understanding and reinforce confidence in Islamic civilizational guardianship.

Conclusion: Islamic civilization has endured fluctuations throughout history, yet its guiding principles have remained steadfast, illuminated by divine leadership. The Ahl al-Bayt have served as exemplary models in civilizational leadership. In the era of occultation, leadership adopts new dimensions under the guardianship of the jurist (*Wilayat al-Faqih*), replacing the Imam's direct guardianship.

For adherents of Islamic civilization, unwavering allegiance to this guardianship is essential to navigate the challenges of ignorance and deviation. By comparing the traits of the Prophet—the founder of Islamic civilization—with those of contemporary leaders like the Islamic Revolution's founders, we recognize a continuum of leadership excellence. Followers must align themselves with this guardianship to remain on the path of civilizational salvation.

Keywords: Islamic civilization, Quranic verses, *Sahifa al-Sajjadiyah*, civilization-building leader.

Cite this article: Mahdiah Keshani & Abazar Kafi Mousavi. (2025), "Teleology of the Second Prayer of Sahifa Al-Sajjadiyah Through an Analytical Look at the Characteristics of the Islamic Civilization-Building Leader", *Studeis of Religion, Spiritualiti & Management*, 12(23): 1-17.

Research Institute of
Hawzah and University

مطالعات دین، معنویت، مدیریت

Journal homepage: <https://rsm.rihu.ac.ir/>

نوع مقاله: پژوهشی

غایت‌شناسی دعای دوم صحیفه سجادیه از رهگذر نگاه تحلیلی به ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز اسلامی

مهديه کشانی^۱، اباذر کافی موسوی^۲

۱. گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

m.keshani@cfu.ac.ir

۲. گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

a.kafi@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۷

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: هر تمدنی چه از نوعی دینی و چه از نوع غیردینی آن، نیاز به رهبرانی از جنس رهبران تمدن‌ساز دارد. رهبر همان راهبر یا ترسیم‌کننده خط و سیر حرکت یک ملت در مسیر تاریخی آنها می‌باشد. البته در لسان قرآن، هیچ‌گاه سیر و مسیر حرکت ملت‌ها در صورتی که خودشان نخواهند عوض نخواهد شد (رعد، ۱۱)؛ اما چه بسیار امت‌ها و ملت‌هایی که خواهان تغییر مسیر تاریخی خود بوده‌اند، ولی از داشتن رهبری شایسته بی‌نصیب مانده‌اند. مسئله پژوهش حاضر، نظری محققانه به دعای دوم صحیفه سجادیه است تا با داشتن زاویه دید تحلیلی گامی در راستای ترسیم ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز بردارد. علت انتخاب این دعا برای بررسی موضوع ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز از دو وجه قابل توجه می‌باشد: نخست اینکه، این دعا در زمینه‌های مختلف ویژگی‌های شخصیتی و عملکردی پیامبر ﷺ مطرح شده است و از این جهت متنی جامع می‌باشد. نکته دوم اینکه، این تعبیر از جانب فردی معصوم مطرح شده که نگاهی درست و حقیقت‌گونه به شخصیت و منش پیامبر ﷺ داشته است. از همین جهت متن دعا می‌تواند به‌عنوان منبعی معتبر و جامع تحلیل شود. اهمیت نگاه تمدن‌سازی به ویژگی‌های مطرح‌شده هم از آن جهت است که رهروان امر ایشان با دریافت این ویژگی‌ها و با ترسیم افق رهبری تمدن‌ساز، جهت‌گیری بینش و منش تمدنی را برای خود روشن خواهند دید. این مهم با داشتن نگاه گذرا و خوانشی بر صفات پیامبر ﷺ به‌عنوان برترین رهبر تمدن‌ساز دینی، اتفاق نمی‌افتد؛ بلکه باید نگاهی تفسیری و عمیق بر این صفات داشت تا به نوعی به معنای ثابت و مشخصی از متن دعای دوم صحیفه سجادیه دست یافت و از این‌رو، باید با تأمل و ژرف‌اندیشی عمیق‌تری مطالعه و بازنگری شود.

روش: در این پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی به شیوه استقرایی استفاده شده است. مراحل شش‌گانه این روش در ادامه بیان می‌شود.

۱. تدوین پرسش‌های تحقیق: این پرسش‌ها براساس پیش‌فرض‌های ذهنی محقق راجع به موضوع موردنظر صورت‌بندی می‌شوند (ادیب حاج باقری و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲۳۷)؛

۲. تعیین واحد تحلیل: واحد تحلیل، شخص یا چیزی است که تحلیل براساس آن انجام می‌شود. مضمون، رایج‌ترین واحدی است که پژوهشگران در تحلیل محتوای کیفی استفاده می‌کنند (مؤمنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۰۳-۲۰۴)؛

۳. ایجاد نظام مقوله‌بندی: مقوله‌های پژوهش حاضر براساس نظام استقرایی شکل گرفته‌اند. در نظام استقرایی، ابتدا مقولات مشخص و براساس آن، داده‌ها، مرحله به مرحله از متن استخراج می‌شوند (مایرینگ، ۲۰۱۴، ص ۸۱)؛

۴. نمونه‌گیری هدفمند: در این نوع نمونه‌گیری، منابعی برای بررسی انتخاب می‌شوند که واجد بیشترین اطلاعات، پیرامون موضوع مورد نظر هستند. این منابع را نمی‌توان از ابتدای پژوهش به‌طور کامل و دقیق مشخص کرد؛ زیرا انتخاب هر کدام به کفایت اطلاعاتی بستگی دارد که از منابع بررسی‌شده به دست آمده است (گال، بورگ و گال، ۱۳۹۵، ص ۳۸۹-۳۹۸)؛

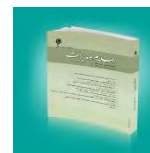

Research Institute of
Hawzah and University

مطالعات دین، معنویت، مدیریت

Journal homepage: <https://rsm.rihu.ac.ir/>

نوع مقاله: پژوهشی

۵. تحلیل و استنباط از متن: در این مرحله، پژوهشگر ادراکات خود از محتوای داده‌ها را با نگاهی عمیق بررسی می‌کند تا دلالت‌های ضمنی آن را استنباط کند (جنسن و جانکاوسکی، ۲۰۰۲، ص ۱۸۴)؛

۶. پاسخ به پرسش‌های تحقیق: در پایان، براساس یافته‌های پژوهش و تحلیل و استنباط‌های مبتنی بر آن، به سؤال‌های پژوهش پاسخ داده می‌شود. نتایج پژوهش: در پاسخ به پرسش اول یعنی براساس دعای دوم صحیفه سجاده و با نگاه و رویکرد تمدن سازی، اینکه ویژگی‌های پیامبر ﷺ چگونه ترسیم شده است، مبین دو دسته صفات فردی و اجتماعی می‌باشد. در دسته صفات فردی، ویژگی‌های جسمی، روحی، ایمانی و اندیشه‌ای رهبر تمدن ساز مطرح شده است و در دسته اجتماعی، نحوه تعاملات با خویشان، دوستان و دشمنان و رویکرد راهبردی رهبر تمدن ساز مطرح شده است. نتایج پژوهش در پاسخ به سؤال دوم یعنی براساس ویژگی‌های رهبر تمدن ساز در دعای دوم صحیفه سجاده، الگوی پیشنهادی رهبری تمدن اسلامی در عصر حاضر چه می‌باشد، مبین آن است که رهبر تمدن ساز در رویکردهای فردی، مهربان، جهادگر، مؤمن و متفکر می‌باشد و در رویکردهای راهبردی، فردی با رویکرد مردم گرا در تعاملات دوستانه داخلی، فردی با رویکرد اقتدارگرا در روابط مخمل کننده و مزاحم داخلی، فردی با رویکرد گفتگومانی در تعاملات دوستانه خارجی و فردی با رویکرد استراتژیک در تعاملات مخمل کننده و مزاحم خارجی می‌باشد. البته این رویکردها به صورت تعاملی بر دیگر جنبه‌ها اثر گذاشته و تک بعدی نمی‌باشد. سرانجام، پیشنهاد می‌شود در راستای غنابخشی به تحقیق حاضر، دیگر صفات رهبر تمدن ساز با نگاهی عمیق و رویکردی جدید در دیگر منابع دینی واکاوی و کنکاش شود تا از این رهگذر نه تنها شناخت کافی نسبت به صفات رهبر تمدن ساز اسلامی حاصل شود، بلکه در مقایسه‌ای فرازمانی در رهبریت تاریخی این تمدن، بحث اطمینان قلبی به موضوع ولایت به عنوان امری در سلوک سیر تمدن ساز، برای رهروان این طریقت حاصل و عاید شود.

بحث و نتیجه گیری: تمدن اسلامی به یقین از زمان شکل گیری خود در فرازاها و فرودهای زیادی قرار گرفته است؛ اما هیچ کدام از این ریز کنش‌های مزاحم نتوانسته است کنش حق مدار تمدن اسلامی را در افول و تاریکی قرار دهد و همواره نور این تمدن برای انسان‌های حقیقت طلب تاریخ، روشنگر و چراغ راه بوده است. تمدن عظیم اسلامی در رهبری و مدیریت همواره متصل به نیروی رهبریت الهی و از جانب اهل بیت (علیهم السلام) بوده و این انوار مقدس به عنوان الگویی تام در رهبریت تمدنی، سرمشق بوده‌اند؛ اما در عصر غیبت رهبری تمدن با جایگزینی کلیدواژه ولایت فقیه به جای ولایت امام، دارای رویکردی با ابعاد جدید می‌باشد. به یقین، برای رهروان تمدن اسلامی پیروی تام و کامل زمانی اتفاق می‌افتد که این ولایت را به عنوان شاخصه اصلی کشتی در حال حرکت تمدن نوین اسلامی پذیرا باشند و به واسطه ربط با حقیقت، ربط خود را با ولایت روشن نمایند. این مهم زمانی بیشتر ضرورت می‌یابد که با مقایسه‌ای بین صفات بنیان گذار تمدن اسلامی و بنیان گذار انقلاب اسلامی و ادامه دهندگان این رهبریت، بفهمیم که صفات رهبران تمدن هزاران ساله اسلامی الگویی برای رهبران تمدن نوین اسلامی بوده و در این راستا تالی تلو ایشان می‌باشند. وظیفه تابع تمدن اسلامی ایجاب می‌کند برای بودن و ماندن در کشتی نجات تمدنی، تابع ولایت نیز بوده، و گر نه در برهه‌های سخت طوفان دریای ظلمت جهل و جهالت، از مسیر درست خارج و غرق شود.

واژگان کلیدی: تمدن اسلامی، آیات قرآن، صحیفه سجاده، رهبر تمدن ساز.

استناد: مهدیه کشانی، اباذر کافی موسوی (۱۴۰۴)، «غایت شناسی دعای دوم صحیفه سجاده از رهگذر نگاه تحلیلی به ویژگی‌های رهبر تمدن ساز اسلامی»، مجله مطالعات دین، معنویت و مدیریت، ۱۲ (۲۳): ۱-۱۷.

۱. مقدمه

هر تمدنی چه از نوعی دینی و چه از نوع غیردینی آن، نیاز به رهبرانی از جنس رهبران تمدن‌ساز دارد. رهبر همان راهبر یا ترسیم‌کننده خط و سیر حرکت یک ملت در مسیر تاریخی آنها می‌باشد. البته در لسان قرآن، هیچ‌گاه سیر و مسیر حرکت ملت‌ها در صورتی که خودشان نخواهند عوض نخواهد شد (رعد، ۱۱)؛ اما چه بسیار امت‌ها و ملت‌هایی که خواهان تغییر مسیر تاریخی خود بوده‌اند؛ ولی از داشتن رهبری شایسته بی‌نصیب مانده‌اند. برخی رهبران، تنها هدایت وقایع و جریانات و برهه‌های خاص را برعهده داشته‌اند؛ اما برخی سیر و جهت ملت‌ها را تغییر داده و تاریخ‌ساز شده‌اند. لازمه فهم این دو تبیین از رهبری و هدایت، در بررسی ویژگی‌های رهبران تمدن‌ساز خواهد بود. اگر اسلام را تمدن نوین دینی در عصر جاهلیت تلقی کنیم که نه تنها جهت سیر تاریخی عربستان را عوض کرد، بلکه جهت تاریخی تعاملات جهانی را از زمان شکل‌گیری خود، تحت تأثیر قرار داد و مناسبات جهانی را دگرگون نمود؛ از این‌رو باید به رهبر این تمدن و ویژگی‌های خاص آن به‌عنوان رهبری تمدن‌ساز نظر داشت.

در باب شناخت ویژگی‌های رهبری به‌صورت کلی و رهبری تمدن‌ساز به‌عنوان مسئله این پژوهش به‌صورت خاص، می‌توان از منابع و مبانی مختلفی بهره گرفت. به‌طورکلی، هر ایدئولوژی و تفکر جهان‌شمول، دارای تعاریف و ساختارهایی است که در قالب درونی خود به گزاره‌های نظری و فرایندهای عملی منتج‌شده به چهارچوب‌های پیرامون صفات یک رهبر خواهد رسید. این امر از آن‌روست که هر تحول انسانی فارغ از جهت‌گیری کلی، نیازمند یک بعد مدیریتی و هدایت‌بخشی می‌باشد و امر تمدن و فرهنگ و شکل‌گیری آن از این امر مستثنا نیست. برخی صفات رهبر تمدن‌ساز به‌عنوان ویژگی‌های عام رهبریت در تمدن‌سازی می‌تواند مشترک میان تمامی تمدن‌ها در طول تاریخ باشد؛ اما به مقتضای رویکرد و جهت‌گیری کلی تمدن اسلامی، برخی ویژگی‌های رهبریت و راهبری این تمدن، خاص و ویژه بوده و جهت استخراج ریزمؤلفه‌های آن باید به متون دینی و سیره عملی و نظری مرتبط با رهبری پیامبر ﷺ به‌عنوان پرچم‌دار اصلی تمدن اسلامی رجوع نمود.

در مورد ویژگی‌های پیامبر ﷺ در متون قرآنی و روایی و سیره اهل بیت علیهم‌السلام محتوای متعددی وجود دارد. آنچه در رابطه با پژوهش حاضر به‌عنوان خلاصه اصلی در تفسیر این متون می‌توان توجه کرد، نگاه همه‌جانبه و از زاویه دید رهبر تمدن‌ساز به این صفات می‌باشد. به عبارتی بررسی ویژگی‌های پیامبر ﷺ، در تحلیلی محدود به زمان زندگی ایشان و تأثیری که بر مختصات مکانی رسالتشان بوده است، ارزیابی می‌شود. در صورتی که اگر به هدف و نتیجه رسالت ایشان نگاه شود و این مدعا مورد قبول باشد که اسلام در طول تاریخ، براساس مؤلفه‌های یک تمدن بزرگ در جهان توسعه و رواج داشته است، می‌توان به رهبریت این تمدن و ویژگی‌های شخصیتی و مدیریتی ایشان به‌عنوان ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز نگاه و آن را ارزیابی کرد. اتفاقی که از این رهگذر خواهد افتاد، استنباط ویژگی‌های الگویی برای تربیت نسلی پیرو و در مختصات ذیل این تمدن خواهد بود. به عبارتی روح حاکم بر رهبریت تمدن اسلامی می‌تواند به‌عنوان الگویی تربیتی در ترسیم افق مدیران آینده‌ساز پیرو این تمدن استفاده شود. براساس این، رجوع به منابع دست اول و اصیل و اختصاصی در رابطه با بررسی صفات پیامبر ﷺ به‌عنوان رهبر تمدن‌ساز می‌تواند به‌عنوان بخشی از مراحل دست‌یابی به الگوی یادشده کمک‌کننده باشد.

با توجه به مقدمات یادشده، مسئله پژوهش حاضر، نظری محققانه به دعای دوم صحیفه سجاده است تا با داشتن زاویه دید تحلیلی گامی در راستای ترسیم ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز بردارد. علت انتخاب این دعا برای بررسی موضوع ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز از دو وجه قابل توجه می‌باشد. ابتدا اینکه این دعا در زمینه‌های مختلف ویژگی‌های شخصیتی و عملکردی پیامبر ﷺ مطرح شده است و از این جهت متنی جامع می‌باشد. نکته دوم اینکه، این تعبیر از جانب فردی معصوم مطرح شده که نگاهی درست و حقیقت‌گونه به شخصیت و منش پیامبر ﷺ داشته است. از همین جهت متن دعا می‌تواند به‌عنوان منبعی معتبر و جامع تحلیل شود. اهمیت نگاه تمدن‌سازی به ویژگی‌های مطرح‌شده هم از آن جهت است که رهبران امر ایشان با دریافت این ویژگی‌ها و با ترسیم افق رهبری تمدن‌ساز، جهت‌گیری بینش و منش تمدنی را برای خود روشن خواهند دید. این مهم با داشتن نگاه گذرا و خوانشی بر صفات پیامبر ﷺ به‌عنوان برترین رهبر تمدن‌ساز دینی، اتفاق نمی‌افتد؛ بلکه باید نگاهی تفسیری و عمیق بر این صفات داشت تا به نوعی به معنای ثابت و مشخصی از متن دعای دوم صحیفه سجاده دست یافت و از این‌رو باید با تأمل و ژرف‌اندیشی عمیق‌تری مطالعه و بازنگری شود.

۲. اهداف و سؤالات پژوهش

پژوهش حاضر سعی دارد در نگاهی تفسیری و عمیق به دعای دوم صحیفه سجادیه، صفات رهبر جامعه دینی را از زاویه دید تمدن‌سازی جهت ارائه فرتحلیل الگویی صفات مرتبط با رهبری تمدن اسلامی معرفی کند. با این توصیف، سؤالات پژوهش حاضر به این شرح می‌باشد: الف) براساس دعای دوم صحیفه سجادیه و با نگاه و رویکرد تمدن‌سازی، ویژگی‌های پیامبر ﷺ چگونه ترسیم شده است؟ ب) براساس ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز در دعای دوم صحیفه سجادیه، الگوی پیشنهادی رهبری تمدن اسلامی در عصر حاضر چه می‌باشد؟

۳. پیشینه پژوهش

مطالعه در باب صحیفه سجادیه به‌ویژه از منظر نگاه موضوعی، همیشه مورد توجه پژوهشگران و نویسندگان بوده است؛ ولی نگاه به دعای دوم صحیفه سجادیه در قالب رویکرد ویژگی‌های رهبری تمدن‌ساز و استنباط الگوی رهبری تمدن اسلامی در عصر حاضر، رویکردی است که کمتر به آن توجه شده است. با توجه به این موضوع و پس از بررسی‌های انجام شده، پیشینه پژوهش در دو بخش بررسی شده است. تنها یک مقاله یافت شد که در رابطه با دعای دوم صحیفه سجادیه پژوهش کرده است. مقالاتی نیز در رابطه با تمدن و رهبر تمدن‌ساز می‌باشد؛ ولی مقاله‌ای یافت نشد که مستقیماً به صفات رهبر تمدن‌ساز پرداخته باشد و تنها بحث تمدن‌سازی از منظرهای گوناگون بررسی شده بود.

آشتا و دوروقی (۱۴۰۲) در مقاله «مؤلفه‌های تأثیرگذار خودسازی در شکل‌دهی تمدن اسلامی از منظر قرآن» می‌نویسند: انسان تربیت‌یافته و خودساخته می‌تواند تمدن‌ساز باشد. هر تمدنی متشکل از عده‌ای انسان با فکر و فرهنگ شبیه به هم هستند که این شباهت آنها را منسجم و به هم نزدیک می‌کند. در متون دینی از این تشکل به امت تعبیر می‌شود. تشکیل تمدن اسلامی میسر نمی‌شود، مگر اینکه هر فرد وظیفه انسانی و دینی خود را به نحو شایسته‌ای به انجام رساند و دیگران را نیز در این امر یاری نماید تا به جامعه مطلوب و ایدئالی دست یابند که مورد نظر قرآن است و در این جامعه سالم انسانی، به رشد و کمالات معنوی نائل شوند و لازمه انجام این وظیفه، خودسازی است. سلیمانی و منتظرالقائم (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی ویژگی‌های کارگزاران تمدن‌ساز در قرآن با تأکید بر کارگزاران حکومت‌گر» می‌نویسند: خصوصیات مانده امانت‌داری، مهرورزی، اخلاق حسنه، مقابله با فساد و بسط عدالت نمونه‌هایی از شاخصه‌های کارگزاران الهی مورد اشاره قرآن است. براساس این، شیوه قرآن در ارائه ویژگی‌های کارگزاران حکومت‌های دینی را می‌توان به‌عنوان یکی از روش‌های این کتاب آسمانی در معرفی و ارائه راهکار در مسیر ایجاد تمدن برای بشریت دانست که به‌صورت مدلی دقیق و هوشمندانه طراحی و ارائه شده است. شفیع‌ی دارابی و باقریان (۱۴۰۰) در مقاله «ویژگی‌های انسان تمدن‌ساز از منظر قرآن کریم» می‌نویسند: نتایج پژوهش بازتاب چندگانگی باطن انسان‌ها نسبت به یکدیگر است. برخی آیات مربوط به فطرت و حقیقت جوهری روح انسان و آیتی نیز مربوط به طبیعت و جوهر جسمانی وجود اوست. اگر انسان براساس فطرت روحی خویش حرکت کند، تمدن‌ساز می‌شود و در مسیر انبیای الهی گام برمی‌دارد و زندگی خود را براساس خواسته‌های خداوند انتظام می‌بخشد؛ اما اگر برخلاف آن و در راستای جوهر جسمانی خویش حرکت کند، از مسیر الهی دور می‌شود و به جهت استفاده نکردن از عقل، موجب سقوط انسانیت و انحطاط مدنیت می‌شود.

ابراهیمی (۱۴۰۰) در مقاله «پیشران‌های تمدن‌ساز مبتنی بر فرهنگ دفاعی با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب» می‌نویسد: فرهنگ دفاعی به‌عنوان یک پیشران زیرساختی نظری و فکری برای رسیدن به اقتدارهای فرهنگی، علمی، اجتماعی، امنیتی، اقتصادی، سیاسی و قضایی باید مورد توجه قرار گیرد. ازسویی اقتدار همه‌جانبه مورد انتظار در گام دوم انقلاب مستلزم تحقق منویات امام خامنه‌ای در ابعاد هفتگانه یعنی عبور از مرزهای دانش، جهاد معنوی و اخلاقی، اقتصاد درون‌زا، عدالت فسادستیز، مرزبندی با دشمن، استقلال مبتنی بر آزادی، زیست اسلامی و انقلابی (سبک زندگی) است.

ناطق (۱۳۹۹) در مقاله «جایگاه مرزبانی در تمدن نوین اسلامی در پرتوی دعای امام سجاد (علیه السلام) برای مرزداران» می‌نویسد: مرزبانی امری ضروری برای حفاظت از کیان تمدن اسلامی است. منابع انسانی و توانمندی‌های آنان در مرزبانی نقش اساسی در پیشبرد اهداف تمدنی اسلام دارد. برای همین، نیرومندی قوای نظامی در سایه رشد معنوی می‌تواند مخاطرات تهاجم دشمن را دفع نماید. براساس این، باید بر نقش بی‌بدیل «دعا» برای استمداد امدادهای الهی در جبهه‌های نبرد علیه دشمنان تأکید ویژه شود.

محمدی پویا و ترکاشوند (۱۳۹۹) در مقاله «تربیت زمینه‌ساز تمدن نوین اسلامی با تأکید بر اندیشه مقام معظم رهبری» می‌نویسند: ازجمله مؤلفه‌های احصاشده تحقق تمدن نوین اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) اسلامی عبارت‌اند از: معنویت، علم‌گرایی، اخلاق، عقلانیت، عدالت، وحدت‌گرایی، پیشرفت، مجاهدت مداوم و پویایی فرهنگ. تربیت مبتنی بر اسناد تحولی کشور، با اثرگذاری بر مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی، زمینه را برای تحقق تمدن نوین اسلامی فراهم می‌کند.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد نوشتار حاضر در بخش‌های زیر، رویکرد و نگاه نوآورانه دارد: بررسی صفات و ویژگی‌های رهبری جامعه اسلامی از منظر و رویکرد تمدن‌سازی. در این بخش مقایسه تحلیلی تحقیق حاضر با تحقیقات پیشین نشان می‌دهد که در تحقیقات گذشته، صفات به‌صورت تک‌به‌تک استخراج شده است؛ اما در تحقیق حاضر صفات در قالب رویکرد کلان و شاخصه مدیریت و رهبری استنباط و استخراج و الگوی نهایی ارائه شده است. بررسی و تحلیل دعای دوم صحیفه سجاده از منظر صفات رهبر تمدن‌ساز، ارائه الگوی رهبری تمدن اسلامی در عصر حاضر براساس مؤلفه‌های استخراج‌شده در این مقاله انجام شده است. در این بخش، مقایسه مقاله حاضر با مقالات پیشین نشان می‌دهد به‌منظور کاربردی شدن مبانی نظری مستخرج از یک تحقیق لازم است که الگوهای استخراجی در قالب مبانی و مفاهیم عملیاتی درآمده تا بتوان از آن برای تربیت نسل آینده بهره برد؛ ازاین‌رو مقاله حاضر در این بخش هم توانسته با معرفی چهار رویکرد رهبر تمدن‌ساز، بنیان کاربرد رویکردهای تربیتی را جهت تربیت نسل تمدن‌ساز پی‌ریزی نماید.

۴. روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی به شیوه استقرایی استفاده شده است. مراحل شش‌گانه این روش و نحوه استفاده از آن توسط محققین در ادامه بیان می‌شود.

(الف) تدوین پرسش‌های تحقیق: این پرسش‌ها براساس پیش‌فرض‌های ذهنی محقق راجع به موضوع موردنظر، صورت‌بندی می‌شوند (ادیب حاج باقری و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲۳۷) و در پژوهش حاضر عبارت‌اند از: الف) براساس دعای دوم صحیفه سجاده و با نگاه و رویکرد تمدن‌سازی، ویژگی‌های پیامبر ﷺ چگونه ترسیم شده است؟ ب) براساس ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز در دعای دوم صحیفه سجاده، الگوی پیشنهادی رهبری تمدن اسلامی در عصر حاضر چه می‌باشد؟

(ب) تعیین واحد تحلیل: واحد تحلیل، شخص یا چیزی است که تحلیل براساس آن انجام می‌شود. مضمون رایج‌ترین واحدی است که پژوهشگران در تحلیل محتوای کیفی استفاده می‌کنند (مؤمنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۰۳-۲۰۴)؛ یعنی معنای خاص برگرفته از یک کلمه، جمله یا بند (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۳۶). در این پژوهش نیز از مضمون به‌عنوان واحد تحلیل استفاده شده است؛

(ج) ایجاد نظام مقوله‌بندی: مقوله‌های پژوهش حاضر براساس نظام استقرایی شکل گرفته‌اند. در نظام استقرایی، ابتدا مقولات مشخص و براساس آن، داده‌ها، مرحله به مرحله از متن استخراج می‌شوند (مایرینگ، ۲۰۱۴، ص ۸۱). در این پژوهش، ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز به‌عنوان نظام مقوله‌بندی مورد توجه قرار گرفته است؛

(د) نمونه‌گیری هدفمند: در این نوع نمونه‌گیری، منابعی برای بررسی انتخاب می‌شوند که واجد بیشترین اطلاعات، پیرامون موضوع مورد نظر هستند. این منابع را نمی‌توان از ابتدای پژوهش به‌طور کامل و دقیق مشخص کرد؛ زیرا انتخاب هر کدام به کفایت اطلاعاتی بستگی دارد که از منابع بررسی شده به دست آمده است (گال، بورگ و گال، ۱۳۹۵، ص ۳۸۹-۳۹۸). در این پژوهش، با توجه به اختصاصی بودن دعای دوم صحیفه سجاده به صفات پیامبر ﷺ، این دعا به‌عنوان منبع استناد اصلی مورد تحلیل قرار گرفته و از دیگر منابع برای صحت‌سنجی تحلیل‌های استخراج‌شده استفاده شده است.

(ه) تحلیل و استنباط از متن: در این مرحله، پژوهشگر ادراکات خود از محتوای داده‌ها را با نگاهی عمیق بررسی می‌کند تا دلالت‌های ضمنی آن را استنباط کند (جنسن و جانکاوسکی، ۲۰۰۲، ص ۱۸۴). در این پژوهش، داده‌های به‌دست‌آمده ذیل صفات رهبر تمدن‌ساز تحلیل و همچنین براساس این تحلیل، صفات رهبر تمدن اسلامی در عصر حاضر مشخص شده است؛

و) پاسخ به پرسش‌های تحقیق: در پایان، براساس یافته‌های به‌دست‌آمده از پژوهش و تحلیل و استنباط‌های مبتنی بر آن، به سؤال‌های پژوهش پاسخ داده شده است.

۵. مفهوم‌شناسی تمدن اسلامی

تمدن در لغت به معنای شهرنشینی (شهیدی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۶۱۰) و در اصطلاح، نوع خاصی از توسعه مادی و معنوی است که در جامعه ویژه رخ می‌نماید. یک تمدن، شامل مجموعه پیچیده‌ای از پدیده‌های اجتماعی قابل انتقال، حاوی جهات مذهبی، اخلاقی، زیباشناختی، فنی یا علمی و مشترک در همه اجزای یک جامعه وسیع و یا چندین جامعه مرتبط با یکدیگر است (کولب و گولد، ۱۳۹۲، ص ۴۷). به اعتقاد علامه جعفری «تمدن عبارت است از برقراری نظم و هماهنگی در روابط انسان‌های یک جامعه که تضادها و تراحم‌های ویرانگر را منتفی کرده و مسابقه در مسیر رشد و کمال را قائم مقام آنها بنماید؛ به‌طوری‌که زندگی اجتماعی افراد و گروه‌های آن جامعه موجب بروز و به‌فعالیت رسیدن استعداد‌های سازنده آنها باشد» (جعفری، ۱۳۷۳، ج ۶، ص ۲۳۳). لوکاس، فرهنگ و تمدن را یکی دانسته، ولی دامنه و زمان فرهنگ را محدودتر از تمدن تلقی کرده است. فرهنگ [و تمدن]، راه مشترک زندگی، اندیشه و کنش انسان است (لوکاس، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۰).

در اندیشه امام علیه السلام، مفهوم تمدن در قالب تعریف مشخص و ثابتی ارائه نشده است و معانی مختلفی از آن برداشت می‌شود. ایشان تمدن را از فرهنگ، متمایز کرده و آنها را جداگانه به کار برده‌اند که نشان می‌دهد معنای متفاوتی را از این دو مفهوم، مد نظر داشته‌اند: «فرهنگ یک ملت در رأس تمدن واقع شده، فرهنگ باید فرهنگی موافق با تمدن باشد». ایشان پیشرفت‌های صنعتی و اقتصادی در قالب آبادانی و تأسیس نهادها و ساخت ابزارهای جدید را مصادیق تمدن می‌دانند (فوزی و صنم‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۲۲). تعریفی که امام علیه السلام درباره تمدن بیان کرده‌اند، بیانگر دستاوردهای مادی بشر برای ادامه زندگی و توسعه و ترقی است. در این تعریف، فرهنگ که بیشتر دستاوردهای معنوی انسان را شامل می‌شود، مقدم بر تمدن است.

در مرتبه متعالی‌تر، تمدن اسلامی بیانگر همه جنبه‌های سیاسی و فرهنگی و اقتصادی جامعه است که ابعاد وجودی فرد و جامعه را پوشش می‌دهد (مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۸۳، ص ۱۱۳). تمدن اسلامی، تمدنی دینی است که همه مؤلفه‌های آن بر محور اسلام می‌گردد. بدین ترتیب، تمدن اسلامی از همه ویژگی‌های تمدن الهی در چهارچوب آموزه‌های قرآنی و متکی بر سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برخوردار است و مؤلفه‌های آن، دین، اخلاق، علم، عدالت، قوانین، مقررات، اصول دینی و غیره است (جان‌احمدی، ۱۳۹۹، ص ۵۲-۵۱). به اعتقاد ابن‌نبی برای حصول تمدن اسلامی، باید مجموعه‌ای از شروط اخلاقی و مادی حاصل شود. عناصر تمدنی در نگاه وی «انسان، خاک و زمان» است (بابایی، ۱۳۹۰، ص ۴۹-۴۶). به اعتقاد زرین‌کوب، جامعه اسلامی، جامعه‌ای بود متجانس که قرآن، مرکز آن بود (۱۳۸۴، ص ۲۹). در نهایت، در تکمیل نظرات یادشده، تمدن اسلامی از منظر مقام معظم رهبری، فضایی است که انسان در آن فضا به‌لحاظ معنوی و مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی برسد که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده است. زندگی خوب و عزتمندی داشته باشد، انسان عزیز، انسان دارای قدرت، دارای اراده، دارای ابتکار، دارای سازندگی جهان طبیعت است. تمدن اسلامی به این معناست و هدف و آرمان نظام جمهوری اسلامی این است (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۰۳/۲۲).

۶. تحلیل صفات رهبر تمدن‌ساز در دعای دوم صحیفه سجادیه

فرازهای دعای صحیفه سجادیه در ارتباط با صفات پیامبر صلی الله علیه و آله به‌عنوان برترین رهبر تمدن‌ساز اسلامی در بُعد توصیفات فردی و اجتماعی به این شرح می‌باشد:

جدول ۱: صفات رهبر تمدن‌ساز در بُعد فردی و اجتماعی در فرازهای دوم دعای صحیفه سجادیه

صفات اجتماعی	صفات فردی
خویشان	جسمی
در دعوت به‌سوی تو، آشکارا با خویشان و نزدیکانش رودررو قرار گرفت؛ و در مسیر	چنان‌که جان‌ش را برای فرمانت به زحمت انداخت؛ و بدنش را در راه وجود مقدست در معرض

خشنودی‌ات با اشخاص خانواده‌اش جنگید و در راه برقراری دینت، از خویشاوندانش برید؛ و نزدیک‌ترین بستگانش را به سبب انکارشان، از خود دور کرد و با نزدیک‌ترین خویشان، به‌خاطر تو دشمنی کرد.	ناراحتی قرار داد؛ و جانش را در رساندن پیام تو به خستگی انداخت؛ و وجودش را به خاطر فراخواندن مردم به آیین تو، به زحمت افکند و خود را به خاطر خیرخواهی، نسبت به پذیرندگان دعوت، در عرصه کار و کوشش گذاشت.
دوستان	روحی
و دورترین را به‌علت پذیرفتن دین تو، به خود نزدیک فرمود. با بیگانه‌ترین مردم، به خاطر تو دوستی ورزید.	وجود مبارکی که امین بر وحی‌ات و گزیده از آفریده‌هایت و انتخاب‌شده از بندگان توست؛ و او پیشوای رحمت و قافله‌سالار خوبی و کلید برکت است.
دشمنان	ایمانی
به‌سرعت به کارزار با دشمنان برخاست؛ در نتیجه در وسط سرزمینشان با آنان جنگید و در میان محل اقامتشان به آنان هجوم برد.	پس درحالی‌که از کمک‌دهی‌ات، خواستار پیروزی بود و از یاری‌ات به جبران ناتوانی‌اش درخواست نیرو داشت.
راهبردی	اندیشه‌ای
و برای تبلیغ دینت، به سرزمین‌های غربت و جا و مکان دور از وطن و دور از خانه و منزلش و جدای از مرکز سکونت و محل تولد و آرامگاه جانش، هجرت کرد. این هجرت اراده و خواست او بود برای نیرومند شدن دینت و یاری جستن بر ضد کافران به حضرتت.	تا جایی که راه آنچه درباره دشمنانت با چاره‌جویی و دوراندیشی، در هدف به دست آوردنش بود، برای او هموار شد و آنچه در مورد دوستان، سنجیده و نظام داده بود، برایش کامل شد.

۶-۱. صفات فردی

الف) بُعد جسمی

در نگاه اول، بیشترین صفتی که در خوانش مربوط به بُعد جسمی صفات فردی در نظر می‌آید، مشقت و پشتکاری است که یک رهبر برای دستیابی به اهداف خود باید داشته باشد؛ اما با نگاهی دقیق‌تر و با رویکرد تمدن‌سازی اسلامی، اگر به این رنج و مشقت دقت شود، مشخص می‌شود که دو شاخصه اصلی در این تلاش و کوشش دائمی وجود دارد که آن را از انواع تلاش‌های بی‌ثمر متفاوت می‌کند که نمی‌تواند یک تمدن را مدیریت نماید. نقطه ثقل تلاش تمدن‌ساز اسلامی در نوع هدف‌گذاری آن نهفته است. هدفی که در رابطه با خلق و خالق باید مشخصاً تعریف و تبیین شود.

همان‌طور که در تعبیر دعای دوم صحیفه آمده، تلاش پیامبر ﷺ به‌عنوان بزرگ‌ترین رهبر تمدن‌ساز اسلامی با نیتی جز تلاش در راه خدا و برای خدا و در جهت رضای خدا نمی‌باشد. این تلاش اگر به‌صورت همه‌جانبه و همه‌زمانی باشد، ماهیتاً می‌تواند سبب تفاوت تلاشی از جنس مدیریت مقطعی یک جامعه را مشخص نماید. تلاش برای خدا تلاشی است که در آن خستگی، شکست و حرف غیر خدا معنا ندارد و جنس آن به شکل استمرار، توکل و امید است (خامنه‌ای، ۱۳۷۴). باید توجه داشت برای تشکیل یک تمدن، دو شاخصه زمان و تلاش عمیق از ضروریات می‌باشد (نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ۱۴۰۲، ص ۸۳) و این دو، تنها در سایه انجام وظیفه رهبری تمدن اسلامی با رویکرد خالص بودن برای خداوند اتفاق می‌افتد.

نکته دوم در تفاوت تلاش از جنس تمدن‌ساز در رابطه با مخاطب تمدن اسلامی است. در فراز دعای دوم صحیفه به ویژگی تلاش از سر خیرخواهی رهبر تمدن‌ساز اشاره می‌نماید. به عبارتی، تفاوت رهبری برای تمدن و مدیریت برای جامعه در همین معنا نهفته است. اینکه مخاطب، دریافتی عمیق از موضوع نیت رهبر، در ارتباط با او داشته باشد. رهبر تمدن‌ساز بسان مدیران جامعه، صرفاً از جهت مدیریت و ایجاد نظم اجتماعی و یا اهداف دیگر، با مخاطب خود در تعامل نمی‌باشد؛ بلکه شاخصه اصلی آن در جنس اوامری است که از سر خیرخواهی و دلسوزی نشئت می‌گیرد. اینجاست که تمدن از طریق تسخیر قلوب رواج می‌یابد نه از طریق مکانیسم‌های اجبار و قانون. اساساً ویژگی تمدن در خودانگیختگی و فراگیری آن نهفته است و هیچ تمدنی نتوانسته است بدون طی نمودن مرز فکر و قلب انسان‌ها، از مرزهای جغرافیایی عبور نماید (شفیعی سروستانی، ۱۳۸۲، ص ۷۳). این ویژگی، منوط به اسلامی یا غیراسلامی بودن تمدن نیست؛ بلکه هر نوع تمدنی که بتواند به شکل‌های مختلف، بر ضمیر افراد اثر بگذارد می‌تواند بر زندگی آنها نفوذ نماید. بنابراین، در تمدن اسلامی جنس تسخیر و نفوذ از نوع حق و حقیقت بوده و بر پایه خیرخواهی و انسان‌دوستی می‌باشد.

ب) بُعد روحی

«امین، گزیده، انتخاب‌شده» و «رحمت، خوبی، برکت» صفاتی است که در بخش دوم توصیفات مربوط به رهبر تمدن‌ساز اسلامی باید

بدان توجه نمود. دسته اول، شاخصه صفاتی است که رهبر تمدن‌ساز اسلامی را از رهبران تمدن‌ساز غیراسلامی متفاوت و متمایز می‌کند. نکته‌ای که در بدو امر باید بدان توجه نمود این است که رهبریت در تمدن‌سازی دارای رویکرد انتخابی است نه انتصابی. انتخاب، از نوعی آزادی نشئت می‌گیرد و انتصاب، از اجبار و قوانین (صفری فروشانی، ۱۳۷۶). نکته دوم در تفاوت انتخاب الهی با انتخاب مردمی است. انتخاب رهبر تمدن‌ساز اسلامی نوعی انتخاب الهی است و رهبر تمدن‌های غیر اسلامی از انتخاب‌های مردمی حاصل می‌شود. هر چه هست در هر دو مورد، صفاتی روحی همراه با این رهبریت وجود دارد که اگر چنین صفاتی در رهبر تمدن‌ساز وجود نداشته باشد، باید گفت یکی از شاخصه‌های افول تمدن رقم خورده است و آن چیزی نیست جز محبت و مدارا در رهبر تمدن‌ساز اسلامی. محبت و مدارا از صفات اولیه و لازم برای رهبران دینی تمدن‌ساز است. از این رو، در عهدنامه مالک اشتر آمده: «و مهربانی بر رعیت را برای دل خود پوششی گردان و دوستی ورزیدن با آنان را و مهربانی کردن با همگان» (نامه ۵۳). رابطه از سر مهر و محبت و درک این موضوع که سخنان رهبر یک امت از باب دلسوزی و علاقه بی‌اندازه‌ای است که به مردم خود دارد، روح حاکم بر رهبران تاریخ‌سازی است که توانسته‌اند تاریخ ملت خود را عوض کنند و بر مناسبات جهانی اثر بگذارند (عبدیایی، ۱۳۸۹، ص ۶۱). البته باید توجه داشت رهبرانی که در مسیر حق قرار می‌گیرند همیشه مورد لطف و عنایات الهی هستند و اثرگذاری حرکتشان تنها مربوط به صفات شخصی نمی‌شود؛ اما به یقین داشتن این صفات برای اثرگذاری عمیق یک تمدن در مخاطبان خود، لازم و ضروری است.

ج) بُعد ایمانی

گزاره‌های فراز دوم صحیفه سجاده در باب بُعد ایمانی رهبر تمدن‌ساز، تنها اشاره به صفت ایمان در یک رهبر دینی نمی‌کند؛ بلکه پرده از نگاهی عمیق برمی‌دارد که در آن، یک رهبر در رابطه خود با خالق نه تنها تمام قدرت و استعانت را از خداوند می‌خواهد، بلکه با تمام تلاش‌ها و جان‌فشانی‌هایی که در مسیر تمدن‌سازی اسلامی نموده است، باز خود را ناتوان می‌بیند و خواهان آن است که در مسیر حرکت خود، از علت تامه برای اثرگذاری علت‌های ناقصه استعانت بجوید. داشتن این نگاه به صورت عمیق، راز پیروزی رهبریت تمدن اسلامی در ادامه مسیر خود در دستیابی به قله‌های تعالی می‌باشد؛ زیرا اسباب مادی در کمک‌رسانی در راستای اهداف انسانی، هم ناقص بوده و هم زوال‌پذیر. اگر این نقص و زوال پشتوانه کمال و دوام را نداشته باشد، حتی اگر تمدنی شکل بگیرد، در نهایت، افول می‌نماید. همین توصیفات را می‌توان از آیه «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَرَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» (اسراء، ۸۱) دریافت نمود. حق و حقیقت در تاریخ همیشه پیروز بوده است و این تنها به پشتوانه اتکا بر رب و ربوبیت است (زینلی، ۱۳۹۳، ص ۸۸) و رهبر تمدن‌ساز نه تنها به این موضوع ایمان دارد، بلکه نمی‌تواند خود را خارج از دایره ربوبیت الهی تعریف نماید.

د) بُعد اندیشه‌ای

گزاره‌های مربوط به فراز دوم دعای صحیفه در باب بُعد اندیشه‌ای، در ظاهر امر اشاره به تعاملات رهبر تمدن‌ساز با دوستان و دشمنان دارد؛ اما با نگاه عمیق و راهبردی به این فرازها می‌توان فهمید که یک رهبر تمدن‌ساز دارای یک افق فکری و اندیشه‌ای بلندمدت در رابطه با تعاملات و اهداف خود در راستای تشکیل تمدن اسلامی می‌باشد. کلیدواژه‌های «راه، چاره‌جویی، دوراندیشی، سنجیدن، نظام دادن» همگی نشان از یک افق دید همه‌جانبه دارد که رهبر تمدن‌ساز در رابطه با تعاملات انسانی و مادی بدان متصف می‌باشد. داشتن افق دید و اندیشه از اساسی‌ترین مبنایی‌ترین مؤلفه‌های صفات رهبر تمدن‌ساز است. افق دید به معنای دیدن امور و وقایع و رویه‌ها در بستر گذشته و حال و با نگاه به آینده تاریخی است؛ به عبارتی، همه جوانب یک موضوع را دیدن آن‌هم به صورت خطی و در رابطه با آینده و ربط موضوعات به هم.

کلیدواژه‌ای که می‌تواند تعبیر یادشده را همپوشانی نماید، کلیدواژه بصیرت است. بصیرت از ضروریات اساسی رهبران تمدن‌ساز برای هر ملت است (دانش‌پژوه، ۱۴۰۱). داشتن بصیرت و بینش و فهم همه‌جانبه برای همگان میسر نیست و حتی کسانی که ادعای داشتن بینش می‌نمایند، در بسیاری مواقع راه را اشتباه می‌روند. بصیرت عمیق می‌تواند نوعی پیش‌بینی از وقایع آتی را برای رهبر تمدن‌ساز فراهم آورد. پیش‌بینی آینده از یک بینش عمیق و همچنین ارتباط معنوی عمیق سرچشمه می‌گیرد و می‌توان ادعا نمود در رهبران دینی منحصر به فرد

است. پیش‌بینی آینده آن هم با اطمینان، تنها از جنس ماوراء می‌باشد و در ربط اساسی با خالق جهان حاصل می‌شود. پیش‌بینی‌هایی از جنس رهبران مادی، نه از سر اطمینان و نه به دور از خطا بوده و حاصل معادلات مادی و در تبیین‌های کوتاه‌مدت است. افق دید و بصیرت از داشتن یک زیربنای فکری در رهبر تمدن‌ساز نشئت می‌گیرد (سلیمانی، ۱۴۰۳). مبانی فکری، زیربنای عمل و رفتار بیرونی است و رفتارهای آینده را می‌توان براساس آن پیش‌بینی نمود. داشتن مبنای فکری سبب می‌شود انواع هدف‌گذاری‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت، بلندمدت و آرمانی برای رهبر تمدن‌ساز میسر شود. این بدان معناست که رهبر یک جامعه می‌تواند سیر ملت را به شیوه درست و در مدت‌زمان طولانی ترسیم و نگاه کلی او را به نگاه کلان تبدیل نماید. نگاه کلان با نگاه کلی، معنایی متفاوت دارد. وقتی که پدیده و واقعه‌ای در روابط گسترده و افق زمانی تحلیل شود، نشان‌دهنده این است که این موضوع در نگاه کلان تحلیل شده است (دانش‌پژوه، ۱۴۰۱، ص ۲۶). داشتن دید کلی هم به این معناست که موضوعات و پدیده‌ها از همه جوانب نگریسته شوند. اگر به اسلام و دستاوردهای آن نگاه کلی صرف داشته باشیم، دچار اشتباه و خطا و ناامیدی می‌شویم؛ اما اگر به تهدیدها و فرصت‌ها و ظرفیت‌ها، نقاط ضعف و قوت، گذشته و حال و آینده به‌صورت هم‌زمان نگاه کنیم، به‌یقین نگرش کلان در باب سیر تاریخ حق و حقیقت پیدا خواهیم کرد و اینکه اکنون در چه جایگاهی قرار داریم، متفاوت می‌شود. نگاهی که رهبر تمدن‌ساز در افق دید تاریخی خود بدان متصف بوده و تعاملات انسانی و اهداف تمدنی خود را بر پایه آن طرح‌ریزی می‌نماید.

۲-۶. بُعد اجتماعی

الف) خویشان، دوستان، دشمنان

مروری بر گزاره‌های دعای دوم صحیفه سجادیه در رابطه با ابعاد اجتماعی تعاملات رهبر تمدن‌ساز با گروه خویشان، دوستان و دشمنان نشان از چند نکته اساسی در رهبریت تمدن اسلامی دارد. نکته اول و بارز این تبیین، نشان از مرزبندی مشخص و محکم رهبر تمدن‌ساز در تعاملات اجتماعی و انسانی با گروه‌های مختلف می‌باشد. شاخصه این مرزبندی حق و حقیقت بوده و تبعیت و عدم تبعیت افراد از این معیار و شاخصه است که نسبت آنها را با تمدن اسلامی مشخص می‌نماید. به عبارتی، اگر در نزدیک‌ترین مکان به هسته تمدن اسلامی باشی و در بُعد و دوری از حقیقت زیست نمایی، دشمن خواهی بود و اگر در دورترین مکان‌ها بوده اما دل در گرو حقیقت داشته باشی، دوست تلقی خواهی شد. این مرزبندی دقیق و محکم نه‌تنها در تعریف نسبت‌ها اثرگذار است، بلکه تعاملات رهبر تمدن‌ساز را نیز با افراد مشخص می‌نماید. پرهیز، دوری، دشمنی و جنگ در مراحل بُعد از حقیقت و نزدیکی و دوستی و معیت در مراحل قُرب به حقیقت برای افراد از جانب رهبر تمدن‌ساز اسلامی صورت می‌پذیرد.

خصیصه و رویکرد «داشتن شاخصه محکم و مشخص» در تعاملات درون‌تمدنی سبب می‌شود تا یک تمدن تداوم و استمرار یابد. به عبارت واضح‌تر، در مدیریت‌های خرد جوامع، روابطی از جنس به اصطلاح پارتی‌بازی شکل می‌گیرد و سبب می‌شود یک جامعه هیچ‌گاه نتواند در گسترش آرمان‌های خود تمدن‌ساز شود؛ اما زمانی که برای تعاملات گسترده انسانی در یک تمدن، شاخصه‌ای ثابت، دائمی و براساس معیار حق وجود داشته باشد، می‌توان استقرار و دوام این تمدن را انتظار داشت و در نقطه مقابل اگر چنین موضوعی تحت الشعاع روابط ناسالم قرار گیرد، زوال یک فرهنگ و تمدن و ارزش‌های آن را باید متصور بود (زینلی، ۱۳۹۳، ص ۸۹).

همچنین، عبارت‌های «سرعت و اقامتگاه» در بخش مربوط به دشمنان نشان می‌دهد رهبر تمدن‌ساز، رهبری زمان‌شناس و مکان‌شناس است. گاه تأخیر در عملکردها سبب می‌شود ریشه‌های یک تمدن توسط دشمن یا هر نوع عامل مزاحم قدرتمند، خشکانده شود و گاه عملکرد در مکان نامناسب، سبب می‌شود نتیجه مناسب عاید نشود. پس زمان‌سنجی و مکان‌یابی دقیق می‌تواند ذیل یک افق دید بصیرتی، به‌عنوان شاخصه‌ای مهم برای رهبر تمدن‌ساز تعریف و ضرورت یابد.

ب) صفات راهبردی

بُعد اندیشه‌ای رهبر تمدن‌ساز در بخش فردی، زیربنای بُعد راهبردی او در بخش اجتماعی است. به عبارتی، راهبردهای برنامه‌ریزی سیر و جهت

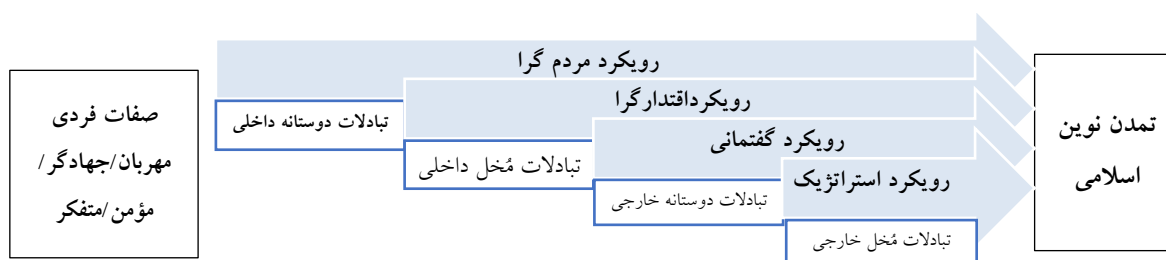
تمدن، با اتکا بر اندیشه درست و سازنده و سالم یک رهبر، پایه‌ریزی می‌شود (سلطانی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۸). از همین جهت، مصداق هجرت که در فراز دوم صحیفه سجادیه اشاره شده است، گرچه امری سخت و صعب برای روند زیست تمدنی محسوب می‌شود، اما زمانی که رهبر تمدن‌ساز نیرومندی تمدن خود را بر پایه انجام دشوارترین امور می‌بیند، نه تنها آن را هدف‌گذاری و دنبال می‌نماید، بلکه طبق عبارات صحیفه، خواست و اراده‌اش بر این موضوع تعلق گرفته و از سر کراهت و بی‌میلی تن به مشقت و سختی نمی‌دهد.

باید توجه داشت داستان هجرت در تمدن اسلامی مبین راهبردی است که در آن نوعی روشنگری وجود دارد؛ روشنگری برای دو گروه، گروه هجرت‌کننده و گروه پذیرای هجرت. پاسخ‌دهی به چالش‌های فکری ملت، زمینه‌های روشنگری فکری است که هجرت‌کنندگان و همراهان تمدن‌سازی را برای انجام سختی‌ها آماده می‌کند؛ زیرا رهبر تمدن‌ساز می‌داند سیر فکری یک ملت به دلیل مسائل داخلی و بیرونی همواره با سؤالات و چالش‌هایی مواجه است که اگر به‌درستی پاسخ داده نشود به بیراهه کشیده شده و ممکن است خطرآفرین بوده و یا از نیمه راه دل‌سردی را حاصل نماید. همچنین، یکی دیگر از ابعاد سیر نظری که رویه‌های فکری و عملی تمدن‌سازی در آن مشخص می‌شود، تبیین استقرایی یا قیاسی آرمان‌ها، اهداف، اصول، راهبردها و ابزارها برای گروه‌های دعوت‌شونده به گفتمان تمدنی است. به عبارتی، در داستان هجرت، هر دو گروه هجرت‌کننده و پذیرای هجرت، باید برای امری سخت مهیا می‌شدند و اتخاذ راهبرد هجرت به‌عنوان امری دشوار اما نیرومندکننده در بستر تمدن اسلامی از جانب رهبری انتخاب می‌شود که می‌تواند به‌خوبی این بستر را برای همه گروه‌ها تبیین نموده و با اراده‌ای استوار خواهان آن باشد.

۷. فراتحلیل تبیین صفات رهبر تمدن‌ساز در عصر حاضر

گرچه برای رهبر تمدن‌ساز، صفات متعددی می‌توان ترسیم نمود، اما آنچه در تحلیل کلان دعای دوم صحیفه سجادیه در رابطه با صفات فردی و راهبردی رهبر تمدن‌ساز می‌توان استنباط نمود، در قالب چهار دسته صفات در هر گروه می‌باشد. صفات راهبردی با زیرگروه خود ارتباط مستقیم و با دیگر زیرگروه‌ها ارتباطی غیرمستقیم دارد. همان‌طور که در بخش قبل و براساس گزاره‌های دعای دوم صحیفه سجادیه بیان شد، پیامبر ﷺ در تعاملات با دینداران و اسلام‌آوردندگان، روابطی دوستانه و مهرورزانه داشته‌اند. کلیدواژه‌های «دوستی و ورزید» و «نزدیک فرمود» در جدول گزاره‌های صحیفه در رابطه «دوستان» مؤید این مطلب است. این امر با عنوان رویکرد مردم‌گرا در تعاملات دوستانه داخلی در نمودار ۱ مشخص شده است.

همچنین بیان شد که ایشان با کسانی که در دعوت به اسلام وقفه و مانع ایجاد می‌کردند و به عبارتی دشمنی می‌ورزیدند؛ هرچند اینکه از خویشان‌شان باشند، مقتدرانه برخورد و حتی قطع رابطه می‌کردند. کلیدواژه‌های «رودرو قرار گرفت»، «برید»، «دور کرد» و «دشمنی کرد» در جدول شماره ۱ در رابطه با «خویشان» مؤید این موضوع می‌باشد. این رویکرد با عنوان رویکرد اقتدارگرا در تعاملات مخل داخلی در نمودار ۱ مشخص شده است. در بعدی دیگر، ایشان در تعاملات خارجی خود با افرادی که اصل را بر دشمنی قرار نمی‌دادند و مانع‌تراشی نمی‌نمودند و رویکرد تبلیغی و گفتمانی داشته و این امر را با هدف ترویج و توسعه دین انجام می‌دادند. کلیدواژه‌های «یاری جستن» و «تبلیغ» در جدول شماره ۱ و در روابط «راهبردی» پیامبر ﷺ، مؤید این موضوع می‌باشد. به عبارتی هر دو مورد این کلیدواژه اشاره به نوعی گفتگو با دوستان خارجی به‌منظور تأمین اهداف ایشان دارد. قالب این رویکرد با عنوان رویکرد گفتمانی در تبادلات دوستانه خارجی مشخص شده است. در آخر هم نوع کنش و رفتار ایشان با دشمنان دارای رویکرد همراه با طرح و نقشه و جنگ بوده است که با عنوان رویکرد استراتژیک در تعاملات مخل خارجی، در نمودار ۱ مشخص شده است. کلیدواژه‌های «هجوم برد»، «به کارزار برخاست» و «جنگید» در جدول ۱ و در رابطه با «دشمنان» مؤید این موضوع است.

نمودار ۱: صفات راهبردی رهبر تمدن‌ساز

در رابطه با تحلیل نمودار ۱ باید بیان نمود که الگوی رهبر تمدن‌ساز در عصر حاضر، فردی است که تجلی رأفت با دوستان و تبری از کرنش در برابر دشمنان است. البته دوست در تمدن اسلامی محدود به مرز و جغرافیای سیاسی نمی‌شود و هرکسی که ربطی با حقیقت داشته باشد، جزئی از تمدن بزرگ اسلامی محسوب می‌شود. رهبر تمدن‌ساز عظوفتی ذیل عقلانیت دارد و افق دید او به آینده و تاریخ است. براساس این، تبادلات گفت‌وگویی و استراتژیک خود را در روابط برون تمدنی برقرار می‌نماید و در عملکردها و رفتارها، لحظه‌ای از تلاش و توکل دست نمی‌کشد. در تمدن اسلامی، رهبر تنها جهت‌دهی و سکانداری آن را برعهده دارد و نقش اصلی در حرکت رو به جلوی یک تمدن را عنصر انسانی تشکیل می‌دهد.

توضیح بیشتر آنکه در ادبیات قرآنی و دینی ما واژه کشتی یا سفینه به صورت واقعی و نمادی در موارد مختلفی استفاده شده است. آنجاکه داستان کشتی نوح بیان می‌شود یا آنجاکه از سفینه الحسین و یا کشتی هدایت اهل بیت علیهم‌السلام سخن می‌گوید. سفینه‌ای که به دستان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ساخته شد؛ چه از نظر اصلی‌ترین مبانی ایدئولوژیک آن و چه از منظر ساز و کارها و روندهای تاریخی. هدف و سیر کشتی مشخص بوده و رو به جلو و در راستای آرمان‌ها می‌باشد. برای برخی صرف حضور در این کشتی، کافی است و برای برخی کمک و مشارکت فعال برای به سرانجام رساندن این کشتی، مهم است. این همکاری مشتاقانه به بیان تجویزی سکاندار کشتی، عمدتاً از عهده و اراده نسلی برمی‌آید که با انجام دستورالعمل‌ها و توصیه‌ها و انتظارات مطرح شده، گامی در جهت این سیر معنوی و الهی بردارند.

به دیگر سخن، بیان نحوه حضور مردم در عصر تاریخی خودشان و تبیین شیوه تعاملشان با رهبر تمدن اسلامی سبب می‌شود تا از این سیر هدایت خارج نشده و برون نیفتند. انقلاب اسلامی هم به مثابه ادامه این نور و کشتی هدایت بوده که در این زمانه راه نجات انسان‌ها در اتصال و همراهی با آن می‌باشد. تبعیت از رهبری انقلاب نیز در ادامه راه اهل بیت علیهم‌السلام به نوعی هدایت تاریخی انسان‌ها بوده که در آن سیر نور و ریسمان هدایت زمانه مشخص شده و چگونگی چنگ زدن به این ریسمان هدایت، تبیین شده و در نهایت، برای قرار داشتن در این مسیر هدایت، شرط ولایت لازم می‌باشد.

۸. نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش در پاسخ به پرسش اول یعنی براساس دعای دوم صحیفه سجاده و با نگاه و رویکرد تمدن‌سازی، ویژگی‌های پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم چگونه ترسیم شده است، مبین دو دسته صفات فردی و اجتماعی می‌باشد. در دسته صفات فردی، ویژگی‌های جسمی، روحی، ایمانی و اندیشه‌ای رهبر تمدن‌ساز مطرح شده است و در دسته اجتماعی، نحوه تعاملات با خویشان، دوستان و دشمنان و رویکرد راهبردی رهبر تمدن‌ساز مطرح شده است. نتایج پژوهش در پاسخ به سؤال دوم یعنی براساس ویژگی‌های رهبر تمدن‌ساز در دعای دوم صحیفه سجاده، الگوی پیشنهادی رهبری تمدن اسلامی در عصر حاضر چه می‌باشد، مبین آن است که رهبر تمدن‌ساز در رویکردهای فردی، مهربان، جهادگر، مؤمن و متفکر می‌باشد و در رویکردهای راهبردی، فردی با رویکرد مردم‌گرا در تعاملات دوستانه داخلی، فردی با رویکرد اقتدارگرا در روابط مَخل‌کننده و مزاحم داخلی، فردی با رویکرد گفت‌وگویی در تعاملات دوستانه خارجی و فردی با رویکرد استراتژیک در تعاملات مَخل‌کننده و

مزاحم خارجی می‌باشد. البته این رویکردها به صورت تعاملی بر دیگر جنبه‌ها اثر گذاشته و تک‌بعدی نمی‌باشد.

تمدن اسلامی به‌یقین از زمان شکل‌گیری خود در فرازاها و فرودهای زیادی قرار گرفته است؛ اما هیچ‌کدام از این ریزکنش‌های مزاحم نتوانسته است کنش حق‌مدار تمدن اسلامی را در افول و تاریکی قرار دهد و همواره نور این تمدن برای انسان‌های حقیقت‌طلب تاریخ، روشن‌گر و چراغ راه بوده است. تمدن عظیم اسلامی در رهبری و مدیریت همواره متصل به نیروی رهبریت الهی و از جانب اهل‌بیت علیهم‌السلام بوده و این انوار مقدس به‌عنوان الگویی تام در رهبریت تمدنی، سرمشق بوده و هستند؛ اما در عصر غیبت رهبری تمدن با جایگزینی کلیدواژه ولایت فقیه به جای ولایت امام، دارای رویکردی با ابعاد جدید می‌باشد.

به‌یقین، برای رهروان تمدن اسلامی پیروی تام و کامل زمانی اتفاق می‌افتد که این ولایت را به‌عنوان شاخصه اصلی کشتی در حال حرکت تمدن نوین اسلامی پذیرا باشند و به‌واسطه ربط با حقیقت، ربط خود را با ولایت روشن نمایند. این مهم زمانی بیشتر ضرورت می‌یابد که با مقایسه‌ای بین صفات بنیان‌گذار تمدن اسلامی و بنیان‌گذار انقلاب اسلامی و ادامه‌دهندگان این رهبریت، بفهمیم که صفات رهبران تمدن هزاران ساله اسلامی الگویی برای رهبران تمدن نوین اسلامی بوده و در این راستا تالی تلوی ایشان می‌باشند. وظیفه تابع تمدن اسلامی ایجاب می‌کند برای بودن و ماندن در کشتی نجات تمدنی، تابع ولایت نیز بوده، وگرنه در برهه‌های سخت طوفان دریای ظلمت جهل و جهالت، از مسیر درست خارج شده و غرق شود.

سرانجام، پیشنهاد می‌شود در راستای غنابخشی به تحقیق حاضر، دیگر صفات رهبر تمدن‌ساز با نگاهی عمیق و رویکردی جدید در دیگر منابع دینی واکاوی و کنکاش شود تا از این رهگذر نه‌تنها شناخت کافی نسبت به صفات رهبر تمدن‌ساز اسلامی حاصل شود، بلکه در مقایسه‌ای فرازمانی در رهبریت تاریخی این تمدن، بحث اطمینان‌قلبی به موضوع ولایت به‌عنوان امری در سلوک سیر تمدن‌ساز، برای رهروان این طریقت حاصل و عاید شود.

منابع

* قرآن کریم.

* صحیفه سجاده

۱. آشتا، سمیه و رقیه دورقی. (۱۴۰۲). «مؤلفه‌های تأثیرگذار خودسازی در شکل‌دهی تمدن اسلامی از منظر قرآن». پژوهش‌های مطالعات اسلامی معاصر، ۸۱(۸): ۶۵-۸۵.
۲. ابراهیمی، خدایار. (۱۴۰۰). «پیش‌ران‌های تمدن‌ساز مبتنی بر فرهنگ دفاعی با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب». پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی ۱۱(۲۴): ۳۸۱-۳۵۷.
۳. ادیب حاج باقری، محسن؛ پرویزی، سرور و مهوش صلصالی. (۱۳۹۴). روش‌های تحقیق کیفی. تهران: نشر و تبلیغ بشری.
۴. بابایی، حبیب‌اله. (۱۳۹۰). تمدن و تجدد. قم: پژوهشگاه علوم فرهنگ اسلامی.
۵. جان احمدی، فاطمه. (۱۳۹۹). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. تهران: انتشارات نشر معارف.
۶. جعفری، علامه محمدتقی. (۱۳۷۳). فرهنگ پیرو، فرهنگ پیشرو. جلد ۶، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۷. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۷۴/۰۷/۰۵). بیانات در دیدار جمعی از فرماندهان و پرسنل ارتش.
۸. دانش‌پژوه، فرشید. (۱۴۰۱). «سیاست اخلاقی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای». گفتمان سیاسی انقلاب اسلامی، ۱(۱): ۲۴-۴۴.
۹. زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۴). کارنامه اسلام. چاپ نهم، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
۱۰. زینلی، روح‌الله. (۱۳۹۳). «مؤلفه‌های پیروزی و تداوم نهضت‌های اصلاحی در قرآن و نهج‌البلاغه». مشکوة، ۳۳(۴): ۸۷-۱۰۳.
۱۱. سلطانی، مصطفی؛ فرمانیان، مهدی و نبی‌اله روحی. (۱۳۹۸). «بنیان‌های فکری تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری». مطالعات راهبردی ناجا، ۴(۱۴): ۵-۲۹.
۱۲. سلیمانی، زهرا و منتظرالقائم، اصغر. (۱۴۰۰). بررسی ویژگی‌های کارگزاران تمدن‌ساز در قرآن با تأکید بر کارگزاران حکومت‌گر. قرآن، فرهنگ، تمدن، ۱(۴): ۴۸-۵۷.
۱۳. سلیمانی، مجید. (۱۴۰۳). «الگوی بصیرت سیاسی از دیدگاه مقام معظم رهبری». پژوهش‌های سیاست اسلامی، ۱۲(۲۵): ۹۵-۱۲۶.
doi: 10.22034/ipr.2024.448761.2114
۱۴. شفیع‌ی دارابی، محمد و زهره باقریان. (۱۴۰۰). «ویژگی‌های انسان تمدن‌ساز از منظر قرآن کریم». قرآن، فرهنگ، تمدن، ۲(۱): ۶۲-۷۹.
۱۵. شفیع‌ی سروستانی، اسماعیل. (۱۳۸۲). تفکر، فرهنگ و ادب، تمدن. تهران: انتشارات هلال.
۱۶. شهیدی، جعفر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: روزنه.
۱۷. صفری فروشانی، نعمت‌الله. (۱۳۷۶). «انتصاب و انتخاب (بررسی دلایل دو نظریه)». حکومت اسلامی، ۲(۶): ۱۰۱-۱۳۰.
۱۸. عبدیایی، نرجس. (۱۳۸۹). «سبک رهبری نظام تشیع در عصر امام باقر(علیه‌السلام)». انسان پژوهی دینی، ۶(۲۱): ۵۹-۷۶.
۱۹. فوزی، یحیی و محمودرضا صنم‌زاده. (۱۳۹۱). «تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی(علیه‌السلام)». فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ و فرهنگ تمدن اسلامی، ۳(۹): ۷-۴۰.
۲۰. کولب، ویلیام و جولیوس گولد. (۱۳۹۲). فرهنگ علوم اجتماعی. تهران: مازیار.
۲۱. گال، مردیت؛ بورگ، والتن و جوی گال. (۱۳۹۵). روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی. (ترجمه احمدرضا نصر و همکاران). تهران: سمت.
۲۲. لوکاس، هنری. (۱۳۸۴). تاریخ تمدن، جلد ۱، ترجمه عبدالحسین آذرنگ. چاپ ششم، تهران: سخن.
۲۳. محمدی پویا، فرامرز و سینا ترکاشوند. (۱۳۹۹). «تربیت زمینه‌ساز تمدن اسلامی با تأکید بر اندیشه مقام معظم رهبری». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۸(۴۶): ۱۰۳-۱۲۴.
۲۴. مدیریت حوزه علمیه قم. (۱۳۸۳). درآمدی بر آزاداندیشی و نظریه‌پردازی در علوم دینی. قم: انتشارات مرکز حوزه علمیه قم.

۲۵. معروفی، یحیی و محمدرضا یوسفزاده. (۱۳۸۸). تحلیل محتوا در علوم انسانی. همدان: سپهر دانش.
۲۶. مؤمنی‌راد، اکبر. (۱۳۹۲). «تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج». فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، ۴(۱۴): ۱۸۷-۱۲۲.
۲۷. ناطقی، راضیه. (۱۳۹۹). «جایگاه مرزبانی در تمدن نوین اسلامی در پرتوی دعای امام سجاد (علیه السلام) برای مرزداران». دومین کنفرانس دین، معنویت و کیفیت زندگی.
۲۸. نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها. (۱۴۰۲). تمدن نوین اسلامی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای.

Reference

29. Abdiaei, Narjes. (2010). Leadership Style of the Shiite System in the Era of Imam Baqir (AS). *Religious Human Studies*, 6(21), 59-76. [In Persian]
30. Adib Haj Bagheri, Mohsin; Parvizi, Sarvor and Salsali, Mahvash. (2015). Qualitative Research Methods. Tehran: Publication and Tabligh Bashari. [In Persian]
31. Ashta, Somayeh and Doraghi, Roqiyah (2023). Influential Components of Self-Development in Shaping Islamic Civilization from the Perspective of the Quran. *Contemporary Islamic Studies Research*, 1(8), 65-85. [In Persian]
32. Babaei, Habibollah, (2011). Civilization and Modernization, Qom: Islamic Cultural Sciences Research Institute. [In Persian]
33. Daneshpajouh, Farshid, (1992). Moral Politics in the Thought of Ayatollah Khamenei. *Political Discourse of the Islamic Revolution*, 1(1), 24-44. [In Persian]
34. Ebrahimi, Khodayar (2021). Civilization-Building Pioneers Based on Defensive Culture with Emphasis on the Second Step Declaration of the Revolution. *Cultural Preservation of the Islamic Revolution*, 11(24), 357-381. [In Persian]
35. Fawzi, Yahya and Sanamzadeh, Mahmoud Reza, (2012). Islamic Civilization from the Perspective of Imam Khomeini (RA). *Quarterly Scientific-Research Journal of History and Culture of Islamic Civilization*, 3(9). [In Persian]
36. Gall, Meredith, Borg, Walton and Gall, Joy (2016). Quantitative and Qualitative Research Methods in Educational Sciences and Psychology. (translated by Ahmadreza Nasr et al.). Tehran: Samt. [In Persian]
37. Jafari, Allameh Mohammad Taqi, (1994). Follower Culture, Progressive Culture, Volume 6. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
38. Jan Ahmadi, Fatemeh, (2009). History of Islamic Culture and Civilization, Tehran: Publication of Maarif. [In Persian]
39. Jensen, Klaus Bruhn & Jankowski, Nicholas (2002). A handbook of qualitative methodologies for mass communication research. London: Routledge
40. Khamenei, Seyyed Ali (1995). Statements in a Meeting of a Group of Army Commanders and Personnel. [In Persian]
41. Kolb, William and Gould, Julius (2013). Dictionary of Social Sciences, Tehran: Maziar. [In Persian]
42. Lucas, Henry, (2005). History of Civilization, Volume 1, translated by Abdolhossein Azarang, 6th edition, Tehran: Sokhan. [In Persian]
43. Marouf, Yahya and Yousefzadeh, Mohammadreza (2009). Content Analysis in the Humanities. Hamadan: Sephar Danesh. [In Persian]
44. Mayring, Philipp. (2014). Qualitative content analysis: Theoretical foundation, basic procedures and software solution. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-395173>.
45. Mohammadi Pouya, Faramarz and Torkashvand, Sina (2019). Education that lays the foundation for Islamic civilization with an emphasis on the thought of the Supreme Leader, Research on Islamic education issues. 28(46):

103-124. [In Persian]

46. Momenirad, Akbar (2013). Qualitative Content Analysis in Research Methodology: Nature, Stages and Validity of Results. *Quarterly Journal of Educational Measurement*, 4(14), 187-122. [In Persian]
47. Nateghi, Razieh (2019). The Position of Border Guards in Modern Islamic Civilization in the Light of Imam Sajjad (AS)'s Prayer for Border Guards, Second Conference on Religion, Spirituality and Quality of Life. [In Persian]
48. Qom Seminary Management, (2004). Introduction to Freethinking and Theorizing in Religious Sciences, Qom: Qom Seminary Center Publications. [In Persian]
49. Safari Furoshani, Nematollah (2015). Appointment and Election (Examining the Reasons for Two Theories), Islamic Government, No. 6. [In Persian]
50. Shafii Darabi, Mohammad and Bagherian, Zohreh (2021). Characteristics of Civilizing Humans from the Perspective of the Holy Quran, *Quran, Culture, Civilization*, 2(1), 62-79. [In Persian]
51. Shafii Sarvestani, Ismail, (2003). Thought, Culture and Literature, Civilization, Tehran: Hilal Publications. [In Persian]
52. Shahidi, Jafar (2018). Dictionary, Tehran: Rozaneh. [In Persian]
53. Soleimani, Majid. (2004). A Model of Political Insight from the Perspective of the Supreme Leader. *Islamic Politics Research*. doi: 10.22034/ipr.2024.448761.2114. [In Persian]
54. Soleimani, Zahra and Montazer al-Qaem, Asghar (2001), A Study of the Characteristics of Civilizing Agents in the Quran with an Emphasis on Governing Agents. *Quran, Culture, Civilization*, 1(4), 48-57. [In Persian]
55. Soltani, Mustafa, Farmanian, Mehdi, and Ruhi, Nabi Allah. (2019). The Intellectual Foundations of the Modern Islamic Civilization in the Thought of the Supreme Leader. *Strategic Studies of the National Academy of Sciences*, 4(14), 5-29. [In Persian]
56. The Supreme Leader's Representative Institution in Universities, (2022). Modern Islamic Civilization in the Thought of Ayatollah Khamenei. [In Persian]
57. Zainali, Ruhollah (2014). Components of Victory and Continuity of Reform Movements in the Quran and Nahj al-Balaghah. *Meshkot*, 125, 87-103. [In Persian]
58. Zarrinkoob, Abdolhossein, (2005). *Karnameh al-Islam*, 9th edition, Tehran: Amirkabir Publishing House. [In Persian]